

Rewaloryzacja krajobrazu miejskiego jako element rewitalizacji zdegradowanej przestrzeni publicznej na przykładzie Placu Wałowego w Gdańsku*

Miłosz Zieliński

Urban Landscape
Revalorization as a Part
of the Revitalization
of Degraded Public
Space on the Example
of Wałowy Square in
Gdańsk

Wstęp

Introduction

Miasta są środowiskiem życia dla wielu mieszkańców, dlatego problem jakości przestrzeni miejskich wydaje się być we współczesnym świecie jednym z najbardziej palących tematów. Globalizacja i idące za nią zagrożenie unifikacji przestrzeni, chaotyczna i bezplanowa urbanizacja, odśrodkowy rozrost i ciągłe dogęszczanie obszarów miejskich są zagrożeniem dla estetyki krajobrazu miejskiego oraz jakości życia mieszkańców. Piękno miasta, z początku wynikające z ukształtowania terenu i dostosowania miasta do warunków oferowanych przez przyrodę, później świadomie komponowane w czasach nowożytnych, gdzie determinanta estetyczna decydowała o postaci miasta rozumianej jako dzieło sztuki, w czasach industrializacji i nowoczesności zostało jakby zapomniane. Świat opanowany ideami ruchu nowoczesnego, podążając w myśl odrzucania tradycyjnego sposobu kreowania przestrzeni miejskich neguje ulice, pierzeje, place i skwery oferując blokowiska i autostrady w zamian. Dosłownie rozumiany funkcjonalizm i pragmatyzm pozbawił przestrzenie miejskie skali bliskiej człowiekowi [Kosiński 2008]. W miastach czasów ponowoczesnych obserwujemy ponowne zwrócenie uwagi w stronę przestrzeni publicznych – miejsc realizowania się życia ludzkiego.

Spacerując po polskich miastach trudno jednak oprzeć się wrażeniu, że ciągle mamy więcej do zrobienia niż już zrobionego. Ciągłe można odnaleźć „znijaczone” przestrzenie miejskie. Istnieje wiele przyczyn takiego stanu rzeczy. Jedną z nich jest niewątpliwie spuścizna komunistycznej doktryny, po której wszystko co wspólne czy publiczne rozumiane jest jako niczyje. Brak właściciela/i czy też osób utożsamiających się z daną przestrzenią – użytkowników świadomie powiązanych z miejscem, prowadzi do degradacji nie tylko przestrzeni publicznych, ale także do zatracania relacji interpersonalnych [Pawłowska 2001].

Innym problemem jest wiara (głównie samorządów) w uleczającą moc powierzchniowych remontów przestrzeni publicznych jako czynnika inicjującego rewitalizację przestrzeni miejskich lub utożsamianie tych działań. Wynika to z zamiennego używania słów regeneracja i rewitalizacja. W językach anglosaskich słowa te są synonimami. Regeneracja jednak jest tylko fizycznym poprawieniem przestrzeni bez jej ożywiania i może być jedynie składnikiem faktycznej rewitalizacji [Hrabiec 2010].

Jednak piękno przestrzeni miejskich może wynikać nie tylko z układu i jakości form je tworzących, ale także z ludzi czyli mieszkańców i potencjału jaki mogą wnieść do miasta. Dzieje się tak, ponieważ człowiek będąc twórcą krajobrazu, jest w istocie także jego elementem.

* Publikacja współfinansowana ze środków Unii Europejskiej w ramach Europejskiego Funduszu Społecznego – Politechnika XXI wieku – Program rozwojowy Politechniki Krakowskiej – najwyższej jakości dydaktyka dla przyszłych polskich inżynierów

Kreacja odbywa się na zasadzie łączenia czynnika przyrodniczego i kulturowego, w których wizualizuje się aktualny stan umysłu i kondycja ducha społeczeństwa. Bycie człowieka elementem krajobrazu jest tym ważniejsze, że człowiek, będący w polu widzenia, oddziałuje na zmysły silniej niż inne, nieożywione elementy [Jeleński 2007]. Kwestią tą w swojej pracy badawczej zajmuje się Jan Gehl. Podkreśla on rolę ludzi w przestrzeni publicznej przywołując skandynawskie powiedzenie, że „ludzie przychodzą tam, gdzie są ludzie” i sama obecność innych daje szansę zaistnienia relacji lub zdarzeń [Gehl 2009]. Miarą vitalności przestrzeni miejskich jest więc człowiek. Jego obecność nadaje przestrzeni miasta sens oraz wymiar estetyczny. Dobrze jest więc, kiedy próby rewaloryzacji krajobrazu miejskiego nie ograniczają się jedynie do zabiegów konserwatorskich czy też estetyzacji przestrzeni ale prowadzą do wytworzenia się warunków dla indywidualnego i społecznego rozwoju oraz rzeczywistego ożywienia przestrzeni miasta tak, aby uroda miasta, idąc w parze z użytecznością przestrzeni, przyczyniała się do uzyskania stałego efektu ożywienia [Jeleński 2009].

Uroda miasta jest wyrazem kultury społeczeństwa [Kosiński 2009], tym istotniejsze powinno być dla współczesnych pokoleń pochylenie się nad przestrzeniami dziś zdegradowanymi, a kiedyś będącymi materializacją myśli ówczesnych pokoleń. Jednak w dzisiejszych czasach

sama rewaloryzacja krajobrazu może okazać się działaniem zbyt powierzchownym i mało odpowiadającym potrzebom współczesnego człowieka. Potrzebne jest, aby rewaloryzacja materii wewnątrz urbanistycznych stała się jednym z elementów ożywienia obszarów miejskich. Innym elementem takiej reanimacji powinna być aktywizacja społeczności. Można osiągnąć ją przez wprowadzenie rewitalizacji kulturalnej. Dobrze jest, kiedy oba te elementy wykorzystane są synergicznie, jako asumpt do trwałego rozwoju i prawdziwego ożywienia przestrzeni publicznych w mieście.

Ilustracją dla takiego myślenia jest nagrodzona¹ konkursowa koncepcja dla Placu Wałowego w Gdańsku². Projekt ten zakłada

uczynienie manierystycznego charakteru wnętrza urbanistycznego, regenerację jakości przestrzeni publicznej i jej krajobrazową adaptację na scenę dla dziania się życia, wprowadzenie aktywatorów kulturalnych i pobudzenia społecznego, a wszystko to wyrastające z kontekstu przestrzennego, lokalnych tradycji i specyficznego *genius loci*.

Genius loci

Na wstępie warto wyraźnie podkreślić tożsamość lokalną Placu Wałowego jako miejsca o niezatartej własnej odrębności przy jednoczesnym bardzo silnym powiązaniu z centrum Gdańska. Związek ten czytelny jest zarówno w sferze symbolicznej – Plac Wałowy jako brama

Ryc. 1. Brama Nizinna widziana od strony północnej (fot. K. Martyna-Jakubowska)

Fig. 1. Nizinna Gate seen from the north (photo by K. Martyna-Jakubowska)

do miasta Gdańska – oraz czysto wizualnie – perspektywa z bastionu Św. Gertrudy ponad placem zwieńczona jest panoramą szczytów wież ratuszowych oraz katedralnych.

Sama nazwa – Plac Wałowy – tłumaczy pochodzenie tego wnętrza urbanistycznego. Położony pomiędzy broniącymi miasta wałami średniowiecznym oraz nowożytnym, plac do dziś zachowuje tę tradycję, nie tylko w nazwie, ale także w pozostałych zabytkach architektonicznych. Nieistniejąca aktualnie średniowieczna ziemna kurtyna rozpięta była pomiędzy dwoma basztami: Białą oraz Pod Zrębem i wraz z basztami stanowiła południową linię obwałowań tzw. Starego Przedmieścia. Kierunek ten wytycza współczesny przebieg północnej granicy placu, a baszty są cennym dziedzictwem kulturowym³. Za załączek Placu Wałowego można uznać placik przed bramą do miasta, przy baszcie Białej. Bardziej określony zarys plac otrzymał po wybudowaniu nowożytnych fortyfikacji. Elementy XVII wiekowej fortyfikacji determinowały urbanistyczny rozwój tej przestrzeni a zachowane są w pobliżu Placu Wałowego do dziś. Najważniejszymi obiektami są tu niewątpliwie ziemny Bastion Św. Gertrudy z zachowanymi kazamatami – broniący południowo zachodniego narożnika miasta, Brama Nizinna z 1626 roku (ryc. 1) oraz budynek tzw. Małej Zbrojowni powstały w latach 1643-1645 (ryc. 2), który był wówczas strategicznym magazynem ciężkich moździerzy

Ryc. 2. Gmach Małej Zbrojowni, powstały w latach 1643-1645 pierwotnie pełnił funkcje militarne, obecnie jest siedzibą gdańskiej Akademii Sztuk Pięknych. Stanowi istotny element w kompozycji urbanistycznej Placu Wałowego (fot. K. Jakubowski)

Fig. 2. Small Armoury building, built in the years 1643-1645 originally served as military headquarters. Now is the seat of Gdansk Academy of Fine Arts. Is an important element in Wałowy Square urban composition (photo by K. Jakubowski)

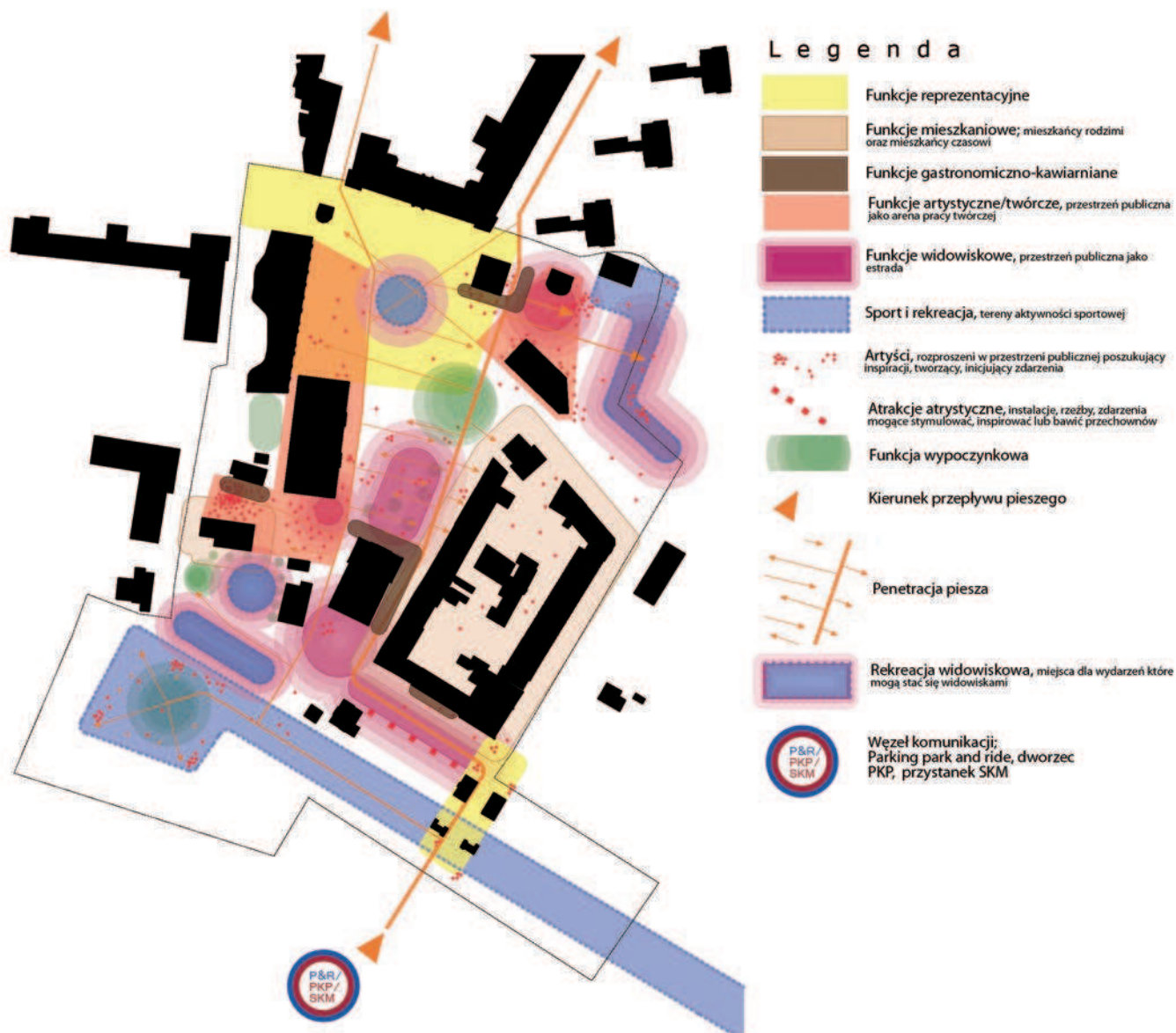

oraz dział [Friedrich 2008]. Nie da się zaprzeczyć, że budowa siedemnastowiecznych obwarowań przyczyniła się do wytworzenia charakterystycznej przestrzeni miejskiej, do której walorów należy zaliczyć położenie w pobliżu nabrzeża Motławy, bliskość bramy miejskiej, posiadanie własnego okazałego placu miejskiego z obiektem Małej Zbrojowni jako bryły wewnątrz. W okresie po drugim rozbiórze Polski Plac Wałowy został wyłączony z ogólnodostępnej przestrzeni publicznej i zagospodarowany został jako plac ćwiczeń militarnych. Plac odzyskał publiczny charakter pod koniec XIX wieku i stał się miejskim skwerem, lecz nigdy nie przywrócono mu wczesnonowożytnego charakteru prestiżowego publicznego wnętrza urbanistycznego [Kostarczyk 2010].

Dziedzictwo nowożytnej urbanistyki i inżynierii militarnej pozostaje niewątpliwym walorem miejsca. Innymi, bardziej współczesnymi wartościami są m.in.: bliskość urzędów, szkół oraz siedziba Akademii Sztuk Pięknych; dziewiętnastowieczny budynek dawnego lombardu tworzący swoją północną elewacją południową pierzeję placu i dzielący przestrzeń na mniejsze, kameralne wnętrza. Kolejnym ważnym atutem wzbogacającym wartość lokalną jest rozwijająca się tradycja obecności na Placu Wałowym zdarzeń związanych z corocznym festiwalem teatrów ulicznych FETA.

Potencjał dziedzictwa kulturowego i urbanistycznego tego miejsca jest ogromny i został on wykorzystany przy projektowaniu działań rewitalizacyjnych.

Schemat dynamicznych interakcji pomiędzy funkcjami ożywionej dzielnicy

Wątek twórczy koncepcji

Creative concept

Estetyzacja

Aesthetics

Najbardziej namacalnym elementem – efektem pracy architekta krajobrazu – jest estetyzacja przestrzeni. W przypadku Placu Wałowego

oparta została na nadaniu jej kierunku myślenia jako o scenie dla dziania się życia. Słowo „scena” budzi skojarzenia z przestrzenią możliwości. Jeśli przestrzeń taka jest dobra, jest elastyczna dostosowując się do wymagań użytkowników, aktualnych warunków i procesów [Franta 2009]. Scena taka jest areną dla wydarzeń prowokowanych przez funkcje obiektów otaczającej zabudowy, inspirujący wygląd miejsca oraz widok innych użytkowników przestrzeni. Mozaika funkcji ge-

neruje konieczność splatania się różnych potrzeb i form aktywności tworząc tym samym szanse zaistnienia nowych relacji międzyludzkich (ryc. 3). Dzięki temu przestrzeń publiczna jest ramą dla zdarzeń, spotkań, doświadczeń i przeżyć. Obiekty będące zapleczem danej funkcji generują aktywności typowe. Przecinanie i przenikanie się różnych aktywności daje szansę wytworzenia kolejnych, wcześniej nieprogramowanych zdarzeń. Aktywność jednych jest atrakcją dla drugich [Gehl 2009].

Ryc. 3. Schemat ukazujący zasięg programowanych aktywności oraz relację pomiędzy nimi. Przepływ aktywności ma charakter dynamiczny. Źródło: archiwum autora

Fig. 3. Diagram showing the range of programmed activities and the relationship between them. The flow of activity is dynamic. Source: the author's archive

Przykładowo jeżeli studenci ASP wyjdą ze swoją pracą w przestrzeń publiczną, da to możliwość zwykłym ludziom spotkania z innym punktem widzenia i zweryfikowania swojego wyobrażenia na temat pracy innego człowieka, w tym wypadku artysty. Proponowana w przybliżonej koncepcji aranżacja miejskiego krajobrazu zakłada szerokie możliwości kreacji i modyfikacji przez użytkowników ramy, w której ma nastąpić spotkanie. Nie jest tu proponowane konkretne rozwiązanie lecz kanwa, na której rozgrywać się ma proces tworzenia i modyfikowania, zależnie od aktualnych potrzeb.

Plac Wałowy ma szansę stać się ważnym punktem na planie Trójmiasta. Może znów być „bramą”. Lokalizacja po południowej stronie placu istotnego węzła komunikacyjnego (parking park&ride, przystanek SKM, dworzec kolejowy) czyni z opracowywanej przestrzeni pierwszą atrakcją na kierunku do centrum. Oznacza to, że Plac Wałowy powinien stać się pierwszym salonem miasta. Symbolika bramy nabiera tu jeszcze większego znaczenia, kiedy uświadomimy sobie, że Gdańsk będąc miastem portowym od dawien dawna był „bramą kraju”, platformą wymiany handlowej, kulturowej, intelektualnej. Powyższe tropy z lokalnej tradycji portowej ale także militarnej, której wyraźnie wyczuwalny duch otacza przestrzeń, stały się podstawą dla oparcia głównego wątku twórczego niniejszej koncepcji.

Płaszczyzna podstawy placu została pokryta delikatną siatką szyn, tworząc tym samym subtelny rysunek nawierzchni, ale przede wszystkim osnowę dla mobilnych platform (ryc. 4). Pomysł na system szyn i zestawialnych platform wywodzi się ze skojarzeń z krajobrazem portowym i fortecznym. Platformy, jak drewniane skrzynie przesuwane niegdyś na terenie portu po rozładunku, czy też skrzynie ze sprzętem

wojskowym przenoszone na placu przed zbrojownią, są teraz elementem modyfikowalnej aranżacji placu. Użytkownicy mogą przemieszczać platformy i zestawiać je zależnie od potrzeby. Raz platformy zsunięte na środek placu są sceną widowiskową lub parkietem tanecznym, innym razem stają się wybiegiem mody, kiedy indziej swobodnie rozsunięte są intymnymi gabinetami ze stolikami gdzie pijąc herbatę przyglądamy się

Ryc. 4. Widok placu od strony północnej. Platformy pozwalają na różnorodne wykorzystanie przestrzeni publicznej. Źródło: archiwum autora

Fig. 4. View of the Wałowy Square from the north. Platforms allow for multiple use. Source: the author's archive

Schemat przykładowych ustawień 10 mobilnych platform

Schemat stałych przestrzeni widowiskowych

pracy siedzącego opodal malarza, albo są przestrzenią czasowej wystawy artystycznej (ryc. 5). Atrakcyjne, mobilne i w pełni adaptowalne wyposażenie placu daje szansę na podniesienie jego rozpoznawalności, czyniąc go atrakcyjnym celem. Platformy na stalowych kołach, mimo swojego ciężaru, można śmiało pchnąć w przód po szynach, tak jak proces rewitalizacji ma szansę pchnąć Plac Wałowy w czas jego nowej świetności. Pojedyncza platforma jest drewnianym kwadratowym podestem o boku 6 m i wysokości 1 m. Aby udostępnić platformę może-

my korzystając z ukrytych wewnątrz mechanizmów w łatwy sposób przystosować ją, jak na rycinie 6.

Charakterystyczny nieregularny kształt placu powinien zostać zachowany, gdyż właśnie ta odmienność buduje tożsamość lokalną tego miejsca. Niemniej jednak wydaje się, że przestrzeń wymaga choćby symbolicznego zaznaczenia „centrum” [Norberg-Schulz 2000]. Oznaczenie takie potrzebne jest dla zorganizowania przestrzeni przed wejściem do Małej Zbrojowni (siedziby ASP) jako miejsca centralnego. Wynika to nie tylko z warunków funkcjonalnych

Ryc. 5. Schemat obrazujący przykładowe możliwości ustawień platform w zależności od potrzeby adaptacyjnej.

Źródło: archiwum autora

Fig. 5. Scheme illustrating the possibilities of mobile platform setting.

Source: the author's archive

ale także z uwarunkowań kompozycyjnych. Zaznaczone prostokreślną w narysie sadzawką miejsce formalnie ważne, znajduje się w punkcie przecięcia najważniejszych osi widokowych zamykanych przez najistotniejsze obiekty wokół placu. Zaznaczenie „centrum” sugeruje rangę tego miejsca i tworzy subiektywną w odbiorze agorę.

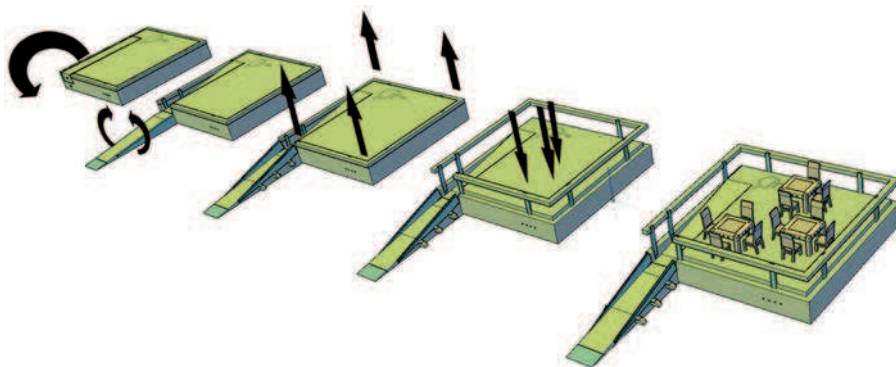
Aktywizacja kulturowa

Cultural Activation

Została przemyślana jako zespół działań wprowadzających w przestrzeń miejską gospodarza, wydarzeń oraz „magnesów kulturalnych”. Studenci i pracownicy gdańskiej ASP mogliby być zaproszeni do pełnienia roli gospodarzy i animatorów Placu Wałowego – wyjścia z murów uczelni i do pracy w przestrzeni publicznej. Została więc przewidziana pracownia rzeźby pod gołym niebem, na niewielkim placuku przy południowej elewacji Małej Zbrojowni. Placyk ten jest ciekawym aneksem dla Placu Wałowego, gdzie przechodzący ludzie mieli by okazję poznawać proces twórczy. Zarówno młodzi artyści, jak i przechodnie, wpływałyby na siebie w sposób inspirujący. Zaistniałaby szansa zawiązania jakichś relacji, inicjacja zdarzeń. Innym pretekstem do odwiedzenia Placu Wałowego, czytaj: spotkania i doświadczenia czegoś ciekawego, mogłaby być moderowana przez ASP akcja wyboru najlepszej pracy seme-

Ryc. 6. Schemat transformacji platformy oraz sposób udostępnienia. Źródło: archiwum autora

Fig. 6. Scheme of platform transformation and means to make it for people. Source the author's archive

stralnej i uhonorowanie jej instalacją na specjalnym cokole, w przewidzianym w projekcie do tego miejscu. Wytworzenie się takiej lub podobnej tradycji byłoby ważnym elementem kształtującym rozpoznawalność Placu Wałowego oraz wzbogacenie jego tożsamości.

Inspiracja krajobrazem obronnym i powiązaniem portowymi odnajduje swoje odbicie w programie rekreacyjnym, który jednocześnie ma wzmacniać atrakcyjność i lokalne tradycje. Podnóże bastionu Św. Gertrudy wydaje się świetnym miejscem dla rozgrywania potyczek szachowych. Zaproponowany tam został kącik szachowy oferujący standardowe stoliki szachowe, szachownicę placową do przestrzennej gry w zespołach, a także stoliki z szachownicami i zasadami gier szachowych innych kultur – jest to nawiązanie do portowego charakteru Gdańska jako „bramy kraju”, platformy wymiany kulturowej. Temu wszystkiemu towarzyszą miejsca dla widzów.

Powyższe działania miały na celu pobudzić aktywności stałych użytkowników przestrzeni oraz wzmocnić charakter miejsca jako atrakcyjnego i charakterystycznego obszaru. Dopełnieniem tego powinny stać się „magnesy kulturalne”. Pierwszym z nich mógłby stać się budynek w którym mieścił się dawny lombard. Ten fascynujący budynek w niniejszej koncepcji zyskuje rangę dominanty kulturalnej. Robocza nazwa „Sceny Wałowe” sugeruje, że adaptowany na teatralno-rozrywkowy obiekt nie jest zwykłą siedzibą teatru lecz pełni funkcję teatru, kabaretu oraz zaplecza dla letnich teatrów ulicznych (organizacja takiej placówki powinna stać się przedmiotem odrębnego projektu społecznego). W koncepcji budynek dysponuje dwoma scenami: całoroczną wewnątrz po południowej stronie oraz letnią z widownią na zacisznym skwerze z tyłu.

Aktywizację kulturalną pobudzać ma także instytucja o roboczej nazwie „Arsenał Sztuki”. Koncepcja

przewiduje tu ośrodek pracy twórczej, który, dysponując pracowniami artystycznymi do wynajęcia i bazą noclegową, stanowiłby interesujący cel dla artystów z kraju i zagranicy. Przebywanie tu znakomitych artystów przyciągnęłoby jednocześnie innych ludzi, warto byłoby bowiem przyjść tu wieczorem do kawiarni i być może spotkać kogoś interesującego. Równocześnie kontakt młodych adeptów sztuki z doświadczonymi twórcami może dla obu stron być inspirujący. Kwartal zabudowy tworzący wschodnią pierzeję Placu Wałowego w autorskiej wizji widziany jest jako miejsce życia codziennych użytkowników: stali mieszkańcy, studenci i turyści. Poza mieszkaniami prywatnymi kwartał mieściłby w sobie partery usługowe, mieszkania studenckie, pensjonat oraz obiekty kulturalne, takie jak galeria sztuki. Zarówno „Sceny Wałowe”, „Arsenał Sztuki”, jak i inne nowe funkcje, stworzą nowe miejsca pracy i ruch z zewnątrz.

Podsumowanie

Summary

Rewaloryzacja materii wnętrza urbanistycznych – przestrzeni publicznych – ulic czy placów jest jednym z narzędzi dających nadzieję na faktyczne ożywienie obszaru. Kolejnym narzędziem może być aktywizacja kulturowa, ekonomiczna, społeczna itp. Zgodnie ze współczesnym zapotrzebowaniem na dobre

przestrzenie publiczne, dobrze jest, jeśli w wyniku tych działań miasto otrzyma miejsce rozumiane jako przestrzeń witalna – atrakcyjna, intrygująca, nie pozbawiona wartości estetycznych i pełna ludzi – jej użytkowników i elementów jednocześnie. Takie myślenie bliskie jest idei *Placemakingu* czyli podnoszenia wartości przestrzeni publicznych do rangi miejsc aktywizujących lokalne społeczności oraz budowaniu wyjątkowej tożsamości miejsc i zintegrowaniu ich tkanką społeczną [*Jak przetworzyć... 2009*].

Odtworzenie wyrazu Placu Wałowego jako manierystycznego wnętrza urbanistycznego, udostępnienie bastionów i zwrócenie uwagi na zabytki architektury tworzy szansę na rozwój coraz popularniejszej turystyki kulturowej. Perspektywy te zwiększa rozpoznawalność placu wśród mieszkańców a także na zewnątrz. Witalność miejsca powinny napędzać także „magnesy kulturalne”. Miejsce to będzie warto odwiedzić bo będzie tu zawsze szansa, że coś ciekawego się zobaczy lub coś ciekawego się zdarzy. Tak rozumiana rewaloryzacja jest więc elementem rewitalizacji w wyniku której miasto odzyskuje przestrzenie żywe.

Miłosz Zieliński

Institut Architektury Krajobrazu
Politechnika Krakowska
Institute of Landscape Architecture
Cracow University of Technology

Przypisy

¹ Praca autorstwa zespołu w składzie: Wojciech Kawalec, Laura Klimczak, Jan Kocieniowski, Paulina Nosalska, Miłosz Zieliński uzyskała pierwszą nagrodę równorzędną.

² Konkurs ten organizowany przez firmę AMS oraz Urząd Miasta Gdańska był elementem programu Bramy Kraju, który koncentruje się na tworzeniu marki i dobrego wizerunku miejsc, ze szczególnym naciskiem na kształtowanie przestrzeni publicznych.

³ Baszta Biała zrujnowana podczas II Wojny Światowej, została odrestaurowana w latach 80. XX wieku i jest zachowana obecnie w dobrym stanie. Baszta pod Zrębem przetrwała działania wojenne lecz ze względu na pozostawienie jej samej sobie pozostaje aktualnie w stanie ruiny.

Literatura

1. Franta A., 2009, *Uroda miasta – uroda komunikatywności* [w:] *Uroda Miasta z cyklu Odnowa Krajobrazu Miejskiego*, wyd. Politechniki Śląskiej, Gliwice, s. 57-66.
2. Friedrich J., 2008, *Gdańsk Miasto Wolności*, wyd. VIA, Toruń.
3. Gehl J., 2009, *Życie między budynkami*, wyd. RAM, Kraków.
4. Hrabiec A., 2010, *Przestrzeń formy, forma przepływu*, *Przestrzeń i Forma*, nr 14, Szczecin, s. 187-194.
5. *Jak przetworzyć Miejsce, Podręcznik kreowania udanych przestrzeni publicznych*, 2009, Fundacja Partnerstwo dla Środowiska, Kraków.
6. Jeleński T., 2007, *Ludzie w krajobrazie miasta* [w:] *Czasopismo Techniczne, zeszyt 10*, Międzynarodowy Kongres Polskich Architektów Krajobrazu, wyd. Politechniki Krakowskiej Kraków, s. 140-142.

7. Jeleński T., 2009, *Estetyzacja i stosowność w krajobrazie urbanistycznym* [w:] *Uroda Miasta z cyklu Odnowa Krajobrazu Miejskiego*, wyd. Politechniki Śląskiej, Gliwice, s. 109-150.

8. Kosiński W., 2008, *Preliminaria badań nad problematyką: Piękno miasta* [w:] *Przestrzeń i Forma*, nr 10, Szczecin, s. 13-42.

9. Kosiński W., 2009, *Uroda miasta – wyraz kultury społeczeństwa* [w:] *Uroda Miasta z cyklu Odnowa Krajobrazu Miejskiego*, wyd. Politechniki Śląskiej, Gliwice, s. 479-488.

10. Kostarczyk A., 2010, *Studium urbanistyczno-konserwatorskie dla koncepcji programowo-przestrzennej zagospodarowania Placu Wałowego w Gdańsku*, załącznik do regulaminu konkursu, maszynopis niepublikowany, Gdańsk.

11. Norberg-Schulz Ch., 2000, *Bycie, przestrzeń i architektura*, wyd. MURATOR, Warszawa.

12. Pawłowska K., 2001, *Idea swojskości miasta*, wyd. Politechniki Krakowskiej, Kraków.